

20. Устав состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы общества о раненых и больных воинах (3 мая 1867). – СПб, 1873.

21. Юрківський В.М. Країни світу. Довідник. / В.М. Юрківський. – К.: Либідь, 2001. – 368с.

Аннотация

В статье рассматривается история возникновения и начальный этап истории краснокрестного движения на территории Украины в конце XIX в начале XX века.

Ключевые слова: Общество Красного Креста, украинские губернии, здравоохранение.

Annotation

The article reviews the development and history of the Red Cross initial phase of the movement in Ukraine in the late nineteenth to early twentieth century.

Keywords: Red Cross Ukrainian province health.

Віктор Котвицький

(Київ)

1-Й ЕТАП КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ПІД ЧАС «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» В УКРАЇНІ

В статті досліджується роль політики «воєнного комунізму» у першому етапі колективізації в Україні.

Ключові слова: воєнний комунізм, колективізація, класова боротьба.

В основі політики "воєнного комунізму" лежали націоналізація промислового виробництва, згортання товарно-грошових відносин, заміна їх державним регулюванням, розверстками, зокрема продовольчою, трудові мобілізації, на селі – створення комітетів бідноти (комітетів незаможних селян), комун та радгоспів. Цей бік "воєнного комунізму" досить добре досліджений радянською історіографією. Однак вона завжди обстоювала тезу про те, що "воєнний комунізм" був політикою вимушеною, зумовленою громадянською війною, іноземною інтервенцією, економічною блокадою країни Рад. Сучасні історики схиляються до думки, що "воєнний комунізм" став головною причиною громадянської війни, постійно інспірував її, а не навпаки. [1, С. 245].

Заходи проведені більшовиками в сфері поземельних відносин зовсім не означали, що вони остаточно відмовились від намірів комунізації села. Про це можна судити хоча б з матеріалів V конференції КП(б)У, яка відбулася у середині листопада 1920 року.

Розглянувши земельне питання, конференція констатувала перетворення ринкового селянського господарства в натурально-споживче. Однак причиною цього було названо не економічну політику режиму, а "зрівняльний розподіл землі" серед селян, що призвело до "зникнення великих культурних господарств, які мали велику виробничу цінність". Під такими господарствами малися на увазі перш за все поміщицькі. Вихід з кризи конференція вбачала перш за все у створенні "економічних умов, які б змусили дрібного сільського виробника переходити до усупільнених форм господарювання". Тобто змінювалося лише формулювання, мета залишалась попередньою – "комунізація" села. Тимчасово поступившись в земельному питанні, більшовики не мали змоги, та й не бажали поступатися в іншому важливому для обох сторін питанні – кому належить право розпорядження результатами господарської діяльності селян. VIII конференція РКП(б), яка відбулася в грудні 1919 року, розглядаючи питання про майбутність радянської влади в Україні, визнала, що в республіці мають бути збережені основні принципи радянської продовольчої політики – державна заготівля хліба та примусова розверстка. [2, С. 85].

Декрети та інструкції українського радянського уряду приймалися як додаток до рішень III з'їзду КП(б)У, який працював 1-6 березня 1919 р. і затвердив основні засади аграрної політики. Власне, ці засади були повністю переписані. У резолюції "Про земельну політику" з'їзд КП(б)У проголошував: "Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуні, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче. Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу – для потреб одноосібних землекористувачів. Губернським і повітовим земельним відділам доручається терміново з'ясувати, які з конфіскованих маєтків та економії придатні під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуні, і негайно взятися до організації їх. Ради на місцях повинні пильно охороняти від розкрадання взяті на облік будинки, будівлі, реманент, худобу, запаси продовольства і взагалі майно колишніх приватновласницьких маєтків, ні в якому разі не допускаючи будь-якого самовільного захоплення і поділу цього загальнонародного добра на користь окремих осіб. Після виділення вказаних вище земель решта площі сільськогосподарського призначення може піти на тимчасовий зрівняльний розподіл між одноосібними господарствами, причому з'їзд зобов'язує всі земвідділи енергійно роз'яснювати і проводити в життя організацію громадського обробітку і цих земель (комунальне,

артільне, товариське, кооперативне і т. п. землеробство), як вигіднішу для трудящих форм господарства". Навіть у малоземельних районах значна частина поміщицьких земель передавалася не селянам, а цукровим заводам під організацію радгоспів або бажаним створити комуни.

На боротьбу з селянами, що протестували із зброєю в руках проти комунізації, було кинуто підрозділи Червоної армії, зокрема загони інтернаціоналістів, сформовані для походу на допомогу радянській Угорщині. Вони не зупинялися перед найжорстокішими методами, щоб придушити повстання. [3, С. 131].

Активне запровадження політики "воєнного комунізму" в Україні розгорнулося з початку 1919 р., коли Червона армія здобула низку стратегічних перемог над армією УНР і взяла під свій контроль переважну частину української території. Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР, очолюваний Х. Раковським, будував свою внутрішню політику на принципах воєнно-комуністичної політики, гостро спрямованої проти села, як основи населення всієї України. [4, С. 155].

Політика "воєнного комунізму" передбачала привнесення класової боротьби в селянське середовище, інспірування протистояння між сільською біднотою та заможними верствами села. З цією метою в Радянській Росії ще влітку 1918 р. більшовиками почали створюватись комітети бідноти (комбіді), запровадили вони їх і в Україні. У січні 1919 р. урядом УСРР було ухвалене "Тимчасове положення про сільські і волоські комітети бідноти". У травні 1919 р. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) затвердив нове положення про комбіді, які наділялись широкими повноваженнями місцевих органів влади, а насамперед - виконувати роль органів пролетарської диктатури на селі: складати списки господарств за кількістю їдців, землі, засіяної площі й худоби, вести облік зібраного хліба і вилучати у заможніших його "лишки" відповідно до розверстки, сприяти організації колективного обробітку землі.

Одразу зазначимо, що комбіді в Україні не прижилися, їх створення наштовхнулося на опір і небажання селянства вносити соціально-політичний розкол у своє середовище. Активно проти створення комбідів виступали українські політичні партії, навіть ліві, ті, що стали на позицію підтримки радянської влади.

Комбіді більшовикам були потрібні не лише з ідейних міркувань, але і як конкретні виконавці їхньої продовольчої та земельної політики. [5, С. 503].

На весну 1919 р. продовольчі труднощі в Радянській Росії досягли краю. Там відверто розраховували, що становище вдасться поправити за рахунок України, в якій до Першої світової війни щорічно вироблялося до 1 млрд пудів хліба. Здавалося, хліба в

Україні вдосталь. Але в селянському середовищі за десятки років міцно сформувався погляд на хліб як товар. У товарні відносини було втягнуто не лише заможне селянство, а й частину середнього. Без продажу зерна селянське господарство просто не могло існувати. Продаж збіжжя був чи не єдиним джерелом задоволення господарчих, побутових і культурних потреб селянства. Тому у Катеринославській губернії до світової війни на ринок викидалося майже 50 % від кількості вирощеного хліба, у Таврійській губернії - майже 60 %, а у Херсонській – без малого 65 %. Продовольча криза, яка охопила країну під час світової війни, змусила царський, а потім і Тимчасовий уряди застосувати державні форми продовольчого регулювання. Вони суперечили інтересам виробників і по-своєму сприяли розвиткові революції. Повним крахом закінчилися й спроби грабунку українського села австро-німецькими військами. [6, С. 205].

Із встановленням радянської влади 1919 р. питання про хліб постало зі всією гостротою. Проголошувалась державна хлібна монополія, виробник хліба відчужувався від результатів своєї праці. "Завдання товарообміну розуміється нами як проведення в селі нашої класової політики, диктатури бідноти. У всіх питаннях і особливо у продовольчому питанні наша політика повинна ставитися твердо і ясно. Перед усім світом ми не повинні ніяковіти від докорів у тому, що навіть у ситці ми відмовляємо тому, хто є нашим класовим ворогом. Ми повинні прямо і ясно це сказати - що на куркуля повинні бути всі засоби добрими. Якщо потрібно стягувати – будемо стягувати; якщо потрібно зовсім задушити - будемо душити" [7, С. 117- 118], підсумував свою промову на III Всеукраїнському з'їзді Рад народний комісар продовольчих справ О. Шліхтер.

Керівництво партії випробувало усі форми тиску селян аж до терористичних, перед тим як відмовитися на 10-20 років від дальших спроб перетворення власників на колективістів. Партійно-державний апарат в цей час був ще надто слабким, щоб здійснити відчуження засобів виробництва у переважної більшості населення радянських республік [8, С. 160].

За дорученням Леніна російський уряд розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. представив його у ВЦВК для внесення на VIII з'їзді рад. У цьому документі проголошувалося: «Покладаючи на всі органи радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їхнього обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів

середняків та бідняків».

Відмовляючись від негайного запровадження у сільському господарстві великого виробництва у вигляді комуни або інших форм колгоспу, держава не залишала селянина без уваги. Так само як робітнича праця на цьому завершальному етапі комуністичного штурму перетворилася на примусову шляхом мілітаризації промисловості, селянська праця ставала промисловою шляхом запровадження своєї форми розкладки. Розкладка селянської продукції доповнювалася розкладкою засіву й обробітку землі. Вважалося, що подвійна розкладка дасть змогу запобігти очікуваному катастрофічному скороченню посівів у 1921 р. Якщо перша розкладка являла собою реквізицію продуктів селянської праці, то цю нову розкладку треба було назвати відчуженням робочої сили. Залишаючи селянам інші засоби виробництва, держава мала намір реквізувати у них власну робочу силу! [9, С. 180].

24 грудня 1920 р. законопроект обговорювався в комуністичній фракції з'їзду рад. Підбиваючи підсумки дискусії, Ленін несхвально поставився до поради О. Г. Шліхтера не перетворювати цей документ на закон безпосередньо на з'їзді, а відкласти його до найближчої сесії ВЦВК: «Ми намагалися в РНК скоріше надати цьому законопроектові форм найбільш підготовлених, щоб з'їзд рад, де найбільше буде представників з місць, встиг прийняти остаточне рішення. Нам загрожує небезпека спізнитися провести цю кампанію на місці». І справді, уже наближалася посівна кампанія, і потрібно було мати резерв часу для того, щоб змонтувати ще один бюрократичний «центр» комуністичної економіки – Центрпосівком з підвідомчими йому установами аж до волосного рівня. Шліхтера турбувало, як бунтуючи селянство поставиться до нового державного намордника, але вожді партії над цим не задумалися [10, С. 134].

Голова російського уряду негативно відреагував на пропозиції деяких делегатів націоналізувати селянський реманент. Він нагадав, що постанова, яка надає право передавати в розпорядження земельних комітетів без будь-якого викупу весь живий і не живий реманент заможних селян, давно вже існує: відповідну норму було закладено в «Основний закон про соціалізацію землі», прийнятий ще на початку 1918 р. Закликаючи делегатів обмежитися мінімумом, він стурбовано зауважив, що в разі зволікання із втручанням держави в селянське виробництво насінневе зерно з'їдять і нічим буде сіяти поля. Основний задум пропонованих заходів Ленін виклав цілком відверто, видаючи державний примус за благо для самого селянина: "Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка перемагала б не тільки в заохоченні, але і в примусі" [11,

С. 172].

Проект був затверджений з'їздом 23 грудня 1920 р. Важко сказати, чи замислювалися делегати над тим, що доведеними до кожного селянського двору державними "уроками" на посів вони повертають селянина у становище, яке існувало до 19 лютого 1861 р. Пріоритет юридичних законів над об'єктивними законами ринкової економіки, на якому ґрунтувалася вся політична лінія державної партії, підштовхував суспільство не до комунізму, як це проголошувалося з усіх трибун, а до кріпосництва.

Реалізація нового закону здійснювалася шаленими темпами. 25 грудня УСРР прийняв постанову "Про здійснення весняної кампанії", якою засновувався Центрпосівком у складі відповідальних працівників наркомзему, наркомпроду. В губерніях застосовувалися комітети по розширенню посівів і поліпшенню обробітку землі – посівками. Також утворювалися повітові і волосні посівками. Безпосередньо в селах вони утворювалися у складі уповноваженого від волості, який визначався волосним КНС, представника сільського КНС і голови сільської земельної комісії. Вся поточна робота посівкомів проводилася технічним апаратом земвідділів. Перед сів комами ставилося завдання розширити посівну площу України до розмірів 1916 р., коли було досягнуто найвищого рівня. Вони повинні були організувати обробіток землі і засів полів по можливості шляхом застосування громадських форм праці і зобов'язувалися здійснити масове полагодження селянського реманенту та перекидання червоноармійських і трудармійських частин для роботи у районах з нестачею робочої сили. На Всеукркомтруд та його місцеві органи формування збиральних загонів і загонів по обробітку буряків. Таким чином, радянська влада брала на себе функції керування не тільки посівною кампанією, але й вторгалася у працю селян, пов'язану з обробітком посівів та жнивами. [12, С. 55].

Поступка селянам у термінах колективізації була відносною. Пропагандистська і технічна підготовча робота повинна була здійснюватися повсякчасно. У тезах відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі, які були віддруковані в останній декаді грудня 1920 р. і поширювалися від імені Центрпосівкому серед політичних працівників, відряджених на посівну кампанію, повідомлялося про створення під безпосереднім контролем комнезамів нової організаційної структури у волостях – селянських будинків (сельбудів). Вони були задумані як економічні і культурно-освітні центри по роботі на селі. їм підпорядковувалися прокатні пункти, волосні амбари з реквізованим у селян насінням (щоб не з'їли!), зерноочисні пункти, ремонтні майстерні, парувальні пункти і всі інші технічні засоби, які використовувалися селянами. «Селянський будинок - стверджувалося

у тезах, - повинен стати новим провідником колективізації землеробства як центр зосередження всіх засобів виробництва у сільському господарстві. Вся справа організації і управління цими економічними центрами повинна перебувати в руках комнезамів і професійних об'єднань сільськогосподарського пролетаріату [13, С. 8].

Здійснена в грудні 1920 р. зміна політики щодо селянства тільки зовні здавалася радикальною. Нова політика цілком укладалася в генеральну лінію на комуністичне будівництво і тому не влаштовувала основну масу селян. Такою зміною курсу партійно-державне керівництво не могло відвернути нового, найбільш небезпечного спалаху громадянської війни, в якій у нього не існувало будь-яких шансів на перемогу. Адже це була війна з селянськими масами.

Вивчаючи вплив економічної політики в добу, яка дістала назву «воєнного комунізму», можна простежити зростаючу дезорганізацію, яка загрожувала цілковитим колапсом господарства і підривом політичної влади РКП(б) в радянських республіках. Умоглядні настанови комуністичної доктрини спростовувалися самим життям. Державний апарат, хоч як його нарощували, не витримував конкуренції з ринком у забезпеченні елементарної життєздатності суспільства.

Самі вожді не замислюючись над вадами теорії комунізму, змушені були, нарешті, визнати гостроту становища. Зокрема М. І. Бухарі заявив у січні 1921р.: «Момент, який переживає Республіка, найбільш небезпечний з тих, які будь-коли переживала радянська влада» [14, С. 14].

Через кілька місяців, коли стався великий поворот у партійному курсі, про такі заяви забули. На початковий трирічний період радянської історії було накинуто маскувальну сітку з двох слів - «воєнний комунізм». Цей неологізм мав запевнити всіх і кожного, що ніхто не збирався втілювати у життя офіційну партійну програму в ці перші роки радянської влади. Те, що втілювалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а нав'язаною партії зовнішніми обставинами системою тимчасових заходів надзвичайного характеру. В радянських енциклопедіях термін «воєнний комунізм» розшифровувався таким чином: «система тимчасових, надзвичайних, викликаних громадянською війною та воєнною інтервенцією заходів, які в сумі визначили своєрідність економічної політики радянської влади 1918-1920 рр.» [15, С. 150].

У 1921-1922 рр. Ленін інколи підкреслював, що перші соціально- економічні перетворення нагадували за змістом нову економічну політику і мали небагато спільного з політикою, що почалася з літа 1918 р., коли розгорнулися воєнні дії. Але він це робив не сміливо і не конкретно, тому що ідеї його знаменитої праці «Чергові завдання радянської

влади», яка була написана навесні 1918 р., не відрізнялися від прийнятої через рік програми РКП(б). Зате в резолюції XI Всеросійської партконференції (грудень 1921 р.) незвичний для членів РКП(б) флірт з ринковою економікою було безапеляційно перенесено у 1918 рік: «Так звана “нова економічна політика”, основні засади якої були точно визначені ще під час першої “передішки”, навесні 1918 р., - говорилося в ній, – ґрунтується на строгому обліку економічних сил радянської Росії. Здійснення цієї політики, перерване комбінованим нападом на робітничо-селянську державу контрреволюційних сил російських поміщиків і буржуазії та європейського імперіалізму, стало можливе лише після воєнної ліквідації спроб контрреволюції на початок 1921 р.» [15, С. 72].

Концепція «воєнного комунізму» була суто пропагандистською. Виникає питання, чи спромоглася державна партія на об'єктивну оцінку комуністичного штурму після того, як повною мірою визнала і почала враховувати в своїй політиці ринкові відносини? Так, спромоглася, але на короткий час: буквально на декілька днів. Про це свідчить аналіз праць Леніна, датованих жовтнем 1921р.

У доповіді «Нова економічна політика і завдання політосвіт», яку голова Раднаркому виголосив 17 жовтня, пролунала така сенсаційна фраза: «Наша попередня економічна політика, якщо не можна сказати - розраховувала (ми в тій обстановці взагалі розраховували мало), то до певної міри припускала, що станеться безпосередній перехід старої російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних началах, та життя показало нашу помилку» [16, С. 148]. У виразах, які можна тлумачити однозначно, визначався і засуджувався факт комуністичного штурму. Політика, що передувала НЕПу, розглядається як цілісна впродовж всього 1918 року, звідки можна зробити висновок, що комуністичний курс був причиною, а не наслідком громадянської війни.

Що це не випадково, показує інший уривок з цієї ж доповіді: «На весну 1921 р. виявилось, що ми зазнали поразки у спробі штурмовим способом, тобто найбільш скороченим, швидким, безпосереднім, перейти до соціалістичних основ виробництва і розподілу».

Знищення ринкових відносин, яке становило центральний пункт комуністичної доктрини, вимагало цілковитої ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Тобто завдання, що стояло перед державною партією, виходило далеко за рамки експропріації буржуазії та поміщиків. Партія поставила собі за мету відібрати засоби виробництва, які давали можливість існувати переважній більшості населення – селянам,

кустарям, ремісникам, дрібним торговцям. Йшлося про ліквідацію дрібних власників, які застосовували в основному родинну працю і обходилися без постійного використання найманої робочої сили. Таких власників більшовики зневажливо називали «дрібного буржуазією» [17, С. 205].

В систему комуністичних виробничих відносин будь-які власники засобів виробництва не вписувалися. Торкаючись долі дрібних виробників і дрібних землеробів, Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів» [18, С. 140]. Отож вимагалось знайти інші методи, але звільнитися від них.

Зазнавши краху в політиці воєнного комунізму більшовики були змушені піти на поступки затвердивши на з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. нову економічну політику. Це був вимушений крок більшовиків без якого їхня влада зазнала б поразки. Хоча соціалістичний експеримент і привів їх до влади, але з великими втратами. Селянський повстанський рух в Україні був на стільки сильним, що більшовики були змушені перейти до нової економічної політики, в противному разі, вони просто втратили б владу.

Джерела та література

1. Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919- 1928). – К., Основи, 1996. – 396 с.
2. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том II. Київ, 2006.
3. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939: Документы и материалы: В 4 т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М., 1998- 2000.
4. Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919- 1928). – К., Основи, 1996. - 396 с.
5. Кондратюк В. О., Зайцев О. Ю. Україна в 20-30-х роках: Суспільно- політичне життя ХХ ст. – Львів, 1993.
6. Шліхтер О.Г. Напрямки розвитку сільського господарства в системі індустріалізації країни. – Харків, 1927.
7. Кульчицький С. В., Лях С. Р., Марочко В. И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наук, думка, 1988. – 178 с.
8. Капустян Г. Т. Дві "правди" або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003. – 324 с.
9. Шліхтер О.Г. Напрямки розвитку сільського господарства в системі індустріалізації країни. – Харків, 1927.

10. Христюк. П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т. 1 – Відень, 1921
11. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень. – К., 1976.
12. Центральний державний архів вищих оргнів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф.2, оп. 1, спр. 8, арк. 8.
13. ЦДАВО України. – ф.2, огт. 1, спр. 576. – арк. 14-15.
14. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 роки). – К., 1999.
15. Кульчицький С.В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення // Маршрутами історії. – К., 1990.
16. ЦДФВО України. – ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 22.
17. Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 36.

Аннотація

В статті досліджується роль політики «воєнного комунізму» на першому етапі колективізації в Україні.

Ключевые слова: военный коммунизм, коллективизация, классовая борьба.

Annotation

This paper examines the role of the policy of "war communism" in the first phase of collectivization in Ukraine.

Keywords: war communism, collectivization, the class struggle.

Сергій Тицький
(Київ)

БЮРОКРАТИЧНИЙ СЕКТОР У ПРОМИСЛОВОСТІ МІСТА КИЄВА 1900 – 1904 РОКІВ.

У статті проаналізовано стан фабрично-заводської промисловості м. Києва доби економічної кризи 1900 – 1903 рр. та початку російсько-японської війни. Визначено кількісну динаміку промислових підприємств та зайнятої на них робочої сили, міру оснащентості паровими двигунами. Зроблено спробу визначити частку підприємств бюрократичної власності та їх значення в економіці м. Києва напередодні революції 1905 – 1907 рр.

Ключові слова: буржуазна приватна власність, бюрократична приватна